

Bene Sándor: A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete

(Osiris irodalomtörténet)

Budapest: Osiris Kiadó, 2021, 1072 l.

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék, professor emeritus

ORCID: 0000-0001-8006-4968

Bene Sándor korábbi publikációiban közölt eredményeit és a tárgyban az utóbbi időben is ütemesen gyarapodó tanulmányait egy rendhagyóan hatalmas terjedelmű monográfiában összegezte, amely sikeres disszertáció is lett az MTA doktora cím elnyerésére. A kivételes terjedelem részint a tárgy összetettségével, részint a mindent elmondani akarásnak elismerésre méltó eltökéltségével magyarázható: nem tudott megbarátkozni a nagy szintézis igényével fellépő mű bármely részletének mellőzésével. Az 1068 oldalban persze benne van az is, hogy a szerző szereti a széles mederben folyó, sokfelé elkanyarodó, a kitérőkben szívesen elidőző előadásmódot.

A sokszínű mondandó és a hatalmas terjedelem komoly erőfeszítésre készíti az olvasót, s ezen csak kis mértékben könnyít, hogy a szerző barátságos gesztusokkal próbálja megsegíteni. A nagyobb fejezetek végén tömörségre törekvő, bár időnként mégis több bekezdésnyi összefoglalókat olvashatunk, s ráadásul ezek némelyike további olvasásra biztatva azt is körvonalazza, hogy milyen nehezen kihagyható kaland vár arra, aki nem csüggedve képes kitartó útítársának elszegődni. De menet közben is olvashatunk biztató szavakat: „Olvassunk felületesen” – mondja egy helyütt (599), majd nem sokkal később újabb könnyítést kapunk: „Nézzük a dolgot még felületesebben!” (602) Máskor abból meríthetünk biztatást, hogy belátható a dolog vége, hiszen az áll a szövegben, hogy „kezdjük a végétől”. (630.) Ezekhez a kishitűségtől és feladástól is óvó aposztrófékhoz társulnak aztán az eseményeket és/vagy eszmei és politikai törekvéseket szinte kortársainkká tevő megjegyzések, amelyekben a közkeletű megközelítést például „bejártott melléküzem”-nek (480), vagy „lakossági legendagyártás”-nak minősíti (171), s amelyek közül a *Marino és a modernek* fejezet felütése a leglátványosabb. Ebben a költői nyelvben és technikáiban is provokatívnak bemutatott, a kortárs életrajzok szerint rövid szárú, magas sarkú, hegyes orrú, főhéher csizmában szerepelni szerető 17. századi olasz költőről divatdiktátorként beszél, s azt olvassuk, hogy „ájult kultuszát csak Mick Jaggeréhez lehet hasonlítani, önpusztító szenvedélye pedig Jim Morrisont idézi” (321), s persze elkerülhetetlennek tartja a szex, fű és rock and roll emlegetését. Őszintén szólva nekem ez már kicsit sok is az aktualizálásból, ám semmiképpen sem akarnám eltagadni az ilyen nagyvonalúan széthintett korszerűsítések üdítő hatását. Másfelől szívesebben olvastam ezeket, mint a ritkásan ugyan, de felbukkanó profetikus üzene-

teket: „Ha továbbra is szeretnénk magyarul olvasni, jól tesszük, ha ezekből építkezünk tovább” (21), vagy „Ne akarjunk rögtön okosabbak lenni elődeinknél” (26.), vagy „Az irodalomtudomány nem vallató szoba”. (351.)

A lényegre térve, a szerkezet jól áttekinthetővé teszi, hogy a mű derekas részét képező négy nagy fejezetből mindegyike egy rövid módszertani és a célokat meghatározó bevezetéssel indítja el az olvasót a felfedezni valók útján. Kisebb megbicsaklásnak csak az tekinthető, hogy bár a számítógépes programírás világából átemelt címek egyike már az első élen is ott áll (*Syrena 1.0 [Referenciális olvasat]*), ennek részletes – hozzám hasonló tradicionális szemléletű laikus számára föltétlenül szükséges – magyarázatát a 2.0 és az 1.0 közötti korszakos különbségről csak később, a III. nagy fejezetből élen kapjuk meg. Az alcím persze segít, s lassan világossá válik, hogy az első megközelítés az elsődleges történeti referenciareteg kontextusában helyezi el a szöveget, s aztán jönnek a bonyolultabb összefüggések.

Mindezt keretes szerkezetbe illeszti, hiszen a könyv élen egy talán didaktikai okokból két részre (*A szirén elhallgat; Prologus: A Syrena és modern hagyománya*) tagolt bevezetés áll, amely huszadik századi asszociációkkal (Franz Kafka, Cesare Pavese) elindító gondolatmenetben a barokk kivételes fontosságáról és aktualitásáról elmélkedik, majd a könyvben alkalmazott módszert és megközelítést, de valójában szentenciózusan már a vizsgálat eredményét is előre bocsátó („Zrínyi Miklós az első modern magyar költő.” – 25) fejtegetés következik. Ennek egyik központi gondolatát, Kazinczy és Kölcsey múltfeltáró, kánonépítő programjának a korábbiaktól radikálisan eltérő voltát jeleníti meg aztán roppant szuggesztíven, immár Zrínyit megszólaltató verseik megidézésével az utolsó fejezet is (*Epilógus: Orpheusz verset ír*). Ezt követően már csupán egy technikai jellegű bezárás (*Utószó helyett [Rövidítések, hivatkozási rend, ortográfia, szakirodalom]*) következik.

Az első nagy egység (*I. Sylvae [Az értelmezések erdejében]*) régiesebben fogalmazva historiográfiai szemle, modernebb elnevezéssel élve a hagyománytörténet csaknem teljességének rendkívül alapos áttekintése. A csaknem kifejezés mögött arra az elkerülhetetlen önkorlátozásra utalok, hogy a mű tárgyát képező *Adriai tengernek syrenaja* kötet utóéletének első másfél évszázadával nem foglalkozik. Az invenciózus elemzés középpontjában így a kötet egészére figyelni tudó, s azt a saját nyelv- és versújító programja előfutárának tekintő Kazinczy és a csak az eposz által megszólított, s ennek megfelelően a költőt a heroikus nemzeti bárd östípusának tekintő Kölcsey áll. Bár Bene e korszaknak nem kutatója, a legfrissebb szakirodalomra támaszkodó háttérrel is kimunkált, s ugyanaz mondható el a későbbi kutató irányokat a legutóbbi évek fejleményeiig elvívó áttekintésről is.

A második nagy egység – *II. Syrena 1.0 (A referenciális olvasat)* – már címével is jelzi, hogy a szerző a régi magyaros közegben közismerten elemi követelménynek tekintett filológiai felkészültség birtokában a vállalkozás egészének sikerét biztosító alapműveletek sorát végezte el nagyon magas színvonalon. Levéltári kutatásokra is támaszkodva írja újra a szerző életrajzának fontos eseményeit, követi és hasznosítja a rokonszokmány eredményeit. Így aztán egy sor konkrétum felülvizsgálata alapján (Sós Ádám esete, a Lippay Györgyhez való viszony, az 1645-ös velencei elszegődés története és a Draskovics Mária Eusebiával kötött házasság dolga) egy hipotéziseket persze nem nélkülöző, de érvekkel minden korábbinál alaposabban megtámogatott elképzelést vázol fel a *Syrena*-kötet egyes darabjai megszületésének idejéről. Lényegesen aligha módosuló eredménye szerint a hosszú időn keresztül készülő kötet az eposz írásával kezdő-

dött még 1637 táján, a legintenzívebb szakasz 1645–1645 telére tehető, de később ez is módosult, s végleges formáját 1651 tavaszán az egész kötet véglegesítésének folyamatában nyerte el. Az első lírai versek (*Orfeus I–II, Arianna*) felesége halála után (1650 szeptembere) születtek meg, s megírásuk során formálódott ki a lírát és az eposzt közös kompozícióba ölelő kötet terve is. Ezt követően egy Velencében eltöltött télen írta meg a Viola-ciklus darabjait, míg már a kötet véglegesítése folyamatában született meg a *Feszületre*, az epigrammák, az eposz invokációja, s legvégül már a nyomdai munkálatok idején a *Peroratio*.

Ezt követően a felülmondott „lakossági legendagyártás”-t felváltó első olvasatot kapjuk meg, amely programosan Zrínyi valódi és feltételezett olvasóinak előismereteire is épít. Itt még a keletkezés feltételezett sorrendjében körvonalazza az eposzban, illetőleg a kötet kompozíciójában megfogalmazott költői programot, a narratíva jellegét, s a mű által sugalmazott ideológiát. Bizonyos értelemben az alapvető információk összegzése ez az alfejezet, jóllehet bőven tartalmaz új megállapításokat, többek között azt az alaptételt is, hogy az értelmezés rendjének a kötet rendjéhez kell igazodnia, s a kötet az elbeszélő saját lelkének történetét tartalmazza, s ennek a történetnek az eposz csupán egyik epizódja.

A második nagy fejezet csúcspontját a *Költészet és valóság a Szigeti veszedelemben* című alfejezet jelenti, amelynek középpontjában az eposz és a történetírás viszonya áll, feldúsítva azal az előszóban is reflektált mozzanattal, hogy „Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát”. (217.) Thúry József 1894-ben megfogalmazott elképzelésének túlértékelt és a szükségesnél hosszabb részletezése ellenére a történeti analógiák lenyűgöző panorámájával találkozunk itt. A kenyérmezei csata utáni legendás tánctól az ingóságokat tűzre vető Szondy Györgyön át a rigómezei csatáig, hogy Mario Orbino művén és délszláv hagyományon keresztül eljussunk odáig, hogy az eposzban még ezeknél is többről van szó. A Szigetvár alatt történtek a korábbi eseménysor allegóriájának tekinthetők, s a következő fejezetet megelőlegezve kijelenti, hogy Tasso teoretikus nyelven írható le a legpontosabban az elemzett jelenség: *eccesso della verità*-ről, hiperbolikus igazságról van szó. A fejezetet nem csupán ez az összegzés teszi kiemelkedő fontosságúvá, hanem a délszláv hagyomány alapos ismerete és invenciózus felhasználása is. A szerző iskolás kioktatás nélkül kiválóan illusztrálja mindazt, amit a historiográfiai részben elmondott arról, hogy mennyire kudarcra van ítélve Zrínyi költészetének kizárólag nemzeti alapon történő vizsgálata.

Így érkezünk el a harmadik nagy fejezetömbhöz (*Syrena 2.0 [Történeti poétikai olvasat]*), amelynek cím nélküli felvezetése a régi magyar költészet egészéről vázol fel tömörsége ellenére is nagyon szuggesztív elképzelést. Erre később szeretnék visszatérni, ezért most kiindulópontnak azt tekintem, amit a monográfia szerzője már korábban elmondott a költő reflektáltan tudatos irodalmi szerepvállalásáról, azokról az elrejtett, de kielemezhető intertextuális együttállásokról, amelyek Bene szerint kivételesen modernné teszik a *Syrena*-kötetet. Tömören fogalmazva, a magyarországi összehasonlító irodalmi tudományosság fényes lapjaira kívánczoló fejezetről van szó. Ez megnyilatkozik már az *első elmeszülés*-kifejezés Tassóra visszavezetett magyarázatában, de további Tassóval foglalkozó részletekben is. Nem vagyok ugyan az olasz irodalom szakértője, de ki merem jelenteni, hogy példás a nagy olasz költő teoretikus szövegeinek és költeményei együttesének ilyen kiterjedt vizsgálata, amihez társul a legújabb szakirodalom alapos ismerete. Ez teszi lehetővé, hogy az Arany János klasszikus megfigyelései által megalapozott területen Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván vagy Klaniczay Tibor rendszeres elemzé-

sei után is újat tudjon mondani. Így jutunk el odáig, hogy még Zrínyi sokat vitatott verstani szabálytalanságaira is Tasso verselése lesz az egyik magyarázat (persze csak az egyik, hiszen Bene Sándornál mindig az okok szépen összekötött csokrával szembesülünk), s persze odáig is, hogy megállapíthassa: elsősorban a *Gerusalemme conquistata*-ból kielemezhető szakrális ihletettség és igazság volt Zrínyi vezérlő gondolata is.

A monográfia írója azzal az igénnyel vágott bele a fejezettömb második egységének megírásába, hogy elkészíti a hazai tudományosság első érzékletes portróját a rendhagyó egyéniségként bemutatott Giovanni Battista Marinóról, aki, mint a fejezet alcíme is kimondja, Bene számára a modernség nyelvének egyik megteremtője volt. Ismét terjedelmes, ám izgalmas részletekben gazdag portrét kapunk erről a Tassót dekonstruálni akaró izgalmas pályáról, s ez a pályakép képes egyszerre bemutatni a nagy elődhöz kötődés és a vele folytatott vita sok fontos mozzanatát. Ehhez persze egészen bizonyosan hozzájárult az is, hogy a szerzőnek sikerült megnyernie a nem régen oly fájdalmasan elvesztett Szkárosi Endrét a legfontosabb részletek lefordítására. Jó kiindulópontot szolgáltatott ez a recepció vizsgálatához már az eposzt illetően is, de elsősorban mégis a szerelmi költeményeket is felölelő kötet felépítésének elemzésében és üzenetének szemléletes bemutatásában. Nagyon finom megfigyelések sorozata tárja fel, hogy mindez az itáliai költészeti hagyomány további nagy képviselőinek (Petrarca, Ariosto) ismeretében és invenciózus felhasználásával történik meg.

Nem kevésbé hatékony világirodalmi stúdium résztvevője lehet az, aki a következő *Utak a Parnassusra* egység ugyancsak terjedelmes szövegét legalább kétszer alaposan elolvassa. Legalább kétszeri olvasás szükséges, hiszen rendkívül fontos, de magyar nyelven korábban nem tárgyalt eszmei és poétikai törekvések küzdelméről van szó. Az egyik oldalon állnak a Barberini-pápa által saját verses kötettel is megjelenített s a szakirodalomban új klasszicizmusnak is nevezett törekvések, amelyek a profán érzékiség helyett a szakrális tematikát megvalósító kegyes poézist tűzték zászlajukra. A másik oldalra pedig az ezzel szembe forduló velencei központú világias gondolkodásmód és költészet helyezhető, amely Marinót éppen egy ilyen, az isteni és földi szerelem összhangját megvalósító program legfőbb képviselőjeként ünnepelte. A Zrínyi által is olvasott fontos személyiségek és művek adatgazdag panorámáját adva mutatja be Bene a közöttük zajló, a magyar szakirodalomban eddig egyáltalán nem tárgyalt küzdelmet, amelyben nem mellőzhető fontos mozzanat, hogy a pápai udvar támogattottjai körében is bölcséletileg megalapozott művelődési és irodalmi program körvonalazódik. Ebben – ahogy Bene Sándor fogalmaz – az ellenfél programjának kulcsmozzanatai (ihlet, eredetiség, érzelem) koherens egésszé összedolgozva jelennek meg. De Bene még itt sem áll meg, hanem bemutatja, hogy Barberini egyik legátusa kezdeményezésére történik meg Francis Bacon nagy művének, a *De dignitate augmentis scientiarum*-nak a recepciója is, majd olyan szerzők ugyancsak kimerítően alapos ismertetése következik (Agostino Mascardi, Scipione Errico), akiknek mindkét tábor irányában voltak vegyértékei. Igen meggyőző érveket olvashatunk aztán arról, hogy a *Syrena*-kötet legközelebbi kompozíciós mintája Girolamo Pretti verseinek gyűjteménye lehetett, s az érvelés egészen látványos mozzanata az olasz szerző *Lelkét szólítja, hogy Krisztus halálát sirassa* című kötetzáró versének és Zrínyi *Feszületre* írott költeményének rokonítása.

Csak ezután következik ennek a bizony nagyon terjedelmes fejezetnek a monográfia egészében is kiemelkedő csúcspontja, amely a *Syrena*-kötet horvát kontextusát vázolja fel. A valamiféle közköltészeti hagyomány jelenlétét megsejtő Klanciczay Tiborhoz kapcsolódva elegánsan

tolja félre Gundulić egészen más poétikát képviselő *Osmanját*, illetőleg a dubrovniki irodalom egészét, majd újszerű és meggyőző történeti fejtegetéssel jut el odáig, hogy a hazai közköltészeti tradíció Zrínyi számára a Balkánt és a történeti magyar királyságot jelentette. S így érkezik el előbb a népszerű epikus költeményeket tudatosan imitáló Karnarutic-ig, s rajta keresztül a rigómezei hősokeket, köztük Lázár fejedelmet megéneklő hagyományig. Igen érzékletesen jeleníti meg azt a közeget, amelyben a népszerű epikus énekek „szinte körülzümögtek” a Zrínyieket. A kozsovói mondakör 19. századi darabjai persze a felső régiókban keletkezett művek folklorizációja nyomán jöttek létre, de fel tud mutatni olyan 17. századi népszerű énekeket is, amelyek ismertek lehettek Zrínyi számára. Érdekes lecsengése a fejezetnek, hogy egy „modernebb illír”-tudat erős jelenléte is kimutatható a horvát *Syrenát* elkészítő Zrínyi Péternél.

A legterjedelmesebb, negyedik fejezetömb (*IV. A Syrena modernsége*) a korábban bemutatott koordináták között körvonalazza a kötet modernségét. A koordináták persze csak látszatra változatlanok, hiszen Francesco Guicciardinitől Francis Bacon-ön, Anglo Grillen, John Miltonon át Virgilio Malvezziiig analógiaként vagy forrásként egy sor jelentékeny kortárs vagy közel kortárs gondolkodó kerül elő, nem is beszelve az általuk megidézett pogány vagy keresztény antikokról. A bevezetőt követően előbb most is alaposan dokumentálja azt a már többször emlegetett elgondolást, hogy a *Vitéz hadnagy* szinte egyidőben íródott az eposz befejezésével, s ez is indokolja a belőle kihüvelyezhető teológiai és bölcséleti megfontolások együttes szemléletét. Ez első rendben az érdem és kegyelem kérdésére koncentráló *Feszületre* elemzésével történik meg. Mivel a magyar költői hagyomány itteni jelenlétéről külön szólunk, csak azt emeljük ki, hogy az ösmintának tekintett Petrarcától elindulva Tassón át Miltonig itt is lenyűgöző a források és analógiák szemléje, s a releváns szemléleti és poétikai meglátások sem hiányoznak. Számomra legkedvesebbként a *Befed a nagy kék ég...* forrásainak és eltérő változatainak bemutatását említem meg.

A vers retorikáját és az aposztróf funkcióját kibontó elemzést aztán a korabeli „könyvirodalom” fontos szövegeinek és szereplőinek felvillantása követi. A felsorakoztatott példák ellenére Bene a bűnbánat interkonfesszionális könnyeiről beszél, s a vers felütésében, valamint a múzsa könnyezésre felszólító sorokban az érzelmi hullámlás és kedély megnyilatkozását látja. A könnyezésben, illetőleg annak hiányában ugyanakkor szerinte nem egyszerűen a protestáns racionalizmus és a katolikus affektivitás különbsége nyilatkozik meg, hanem a hagyományok eltérése is, hiszen szerinte az érzelmek nyelvének eluralkodása a vallásos költészet egészét jellemzi a kortárs európai irodalmakban. Protestáns racionalizmusról én sem beszelnék, a felekezeti különbségeket viszont nem becsülném le. Fontosnak tartom, hogy a könnyirodalom olyan eluralkodása, mint amit Bene Itáliában regisztrál, nem található meg a protestáns kegyességi szövegekben. Itt a tematika is szűkebb, hiszen Szent Péter könnyei éppen úgy nem jöhetnek szóba, mint a Szűzanyáéi, de szerintem ebben a műfajcsoportban is érvényesül az a törvényszerűség, hogy a kegyességre felindítani akaró protestáns szövegek kevésbé képesek lemondani a tanítás (*docere*) retorikai funkciójáról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a szövegváltozatokban meglévő kettősség mutatható ki mind az összeállítás rendíthetetlen magabiztosságot sugalló soraiiban, mind a *Vitéz hadnagyban*, s ennek letapogatása a nagy súlyú kortársak (Milton, Bacon) és a végső soron Szent Ágostonig visszavezethető hagyomány nyomon követésével történik, s Bene igen meggyőzően beszél Virgilio Malvezzi kivételes fontosságáról is.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az utolsó alfejezetet sem, hiszen Bene kimutatni véli, hogy hőse a hangsúlyokat máshová tette a Bethlen Miklóssal való találkozás során, mint fiatalko-

ri propagandisztikus szándékot sem nélkülöző megnyilatkozásaiban. Erről az elmozdulásról én először Szörényi Lászlót hallottam beszélni szegedi előadásorozatában. Bene most a Rucsic Jánoshoz írottak háttéréhez elősorolja a Lucanus és Seneca hatásról tanúskodó sztoikus mozzanatokot, ám a befejezés mégis arról szól, hogy a gondolatvilág állandó eleme mégsem az erény autonómiájának hangsúlyozása lesz, hanem a jó szerencsének átkeresztelt gondviselés által megtámogatott heroizmus.

Az alapkoncepciót – a *Syrena*-kötet a lírai hős, a harmadik szirén belső történetét megjelenítő kompozíció, amelyben az eposz csak a kötet egésze felől értelmezhető hitelesen – kifejtő érvelés utolsó mozzanata a díszcímlap magyarázata lesz, amelyben a bevezetőnek megfelelően valóban megtörténik a vizuális és textuális üzenet együttesének kibontása. Bene a megszo- kott tárgyszerűséggel sorolja fel a korábbi megoldási javaslatokat, hogy aztán kifejtse a könyv címébe is beemelt értelmezést: az Adria-tengernek syrenája, a harmadik szirén maga a költő, aki a Tirrén-tenger felől érkezvén eltanulta a gyönyörűségre törekvő poézis mesteriségét, de új Orpheusként képes arra, hogy egy magasabb rendű költészet dalnokaként szólaljon meg.

Részösszegzés gyanánt azt mondhatjuk tehát, hogy Bene Sándor nagy erudícióval idézi fel a Zrínyi számára belátható világirodalmi teret, s kis túlzással azt is kijelenthetjük, hogy olyan helyzetbe kerül, mint főhőse, hiszen csak korlátozott érvényességű visszhangnak tekinthető, ha egy magyar irodalomtörténész fejezi ki elismerését. Így tehát ő is csak reménykedhet abban, hogy esetleg egyszer majd akad olyan olasz és horvát közegben kinevelődő tudós, aki a magyar költészetben is szerez akkora jártasságot, hogy hozzá hasonlóan eredeti szövegélményekre támaszkodva tudjon reflektálni az itt olvasható elemzésekre. Annyit persze föltétlenül megte- hetne maga Bene Sándor is, hogy monográfiájának ezeket a költészettörténeti szempontból is releváns részleteit is megjelenteti idegen nyelven. Azért fogalmaztam így, mert nagyon is méltánylandó, hogy eddigi publikációi alapján Bene jól észlelhetően törekszik a nemzetközi közvé- lemény megszólítására, s ez jó kiindulópont lehet a továbbiakra is, arra tehát, hogy a roppant nehéz költészettörténeti témákban is folytassa ezt a munkálkodást.

Nagyon fontos természetesen a magyar nyelvű költői hagyomány jelenlétének tárgyalása is, s a következőkben ezzel kapcsolatban próbálok néhány észrevételt megfogalmazni. A cél Benénél itt sem kisebb, mint annak kimutatása, hogy Zrínyi miben hoz újat, s hogy Tinódi, Balassi és Rimay verselését folytatva hogyan teremti meg a reflektált folytonosságot, s „hogyan húzza fel újabb emeletét a nemzeti költészet csarnokának”. (107.) A tárgyalás során aztán kide- rül, hogy valójában a Balassi–Rimay-hagyomány jelenlétéről beszélhetünk, s nem csupán azért, mert megvolt könyvtárában a Balassi Bálint „fajtalan énekeit” tartalmazó összeállítás, a *Szép magyar komédia*, Rimay Balassi-epicédiuma, s a két költő istenes verseinek több kiadása. A szak- irodalom korábbi megállapításai ellenére Bene elemzéseiből kiderül, hogy folytatható hagyo- mányt csupán ezek jelentettek Zrínyi számára, s abban is igaz van, hogy még ezektől is elkü- löntíti az erőteljesebb szándék saját versei önreflektív értelmezésére.

Mindazonáltal új megfigyelések sorozatával igazolja, hogy mennyire erősen kötődnek a *Syrena*-kötet darabjai Balassi szerelmi költészetéhez, s hogy az értelmező felhasználás milyen vál- tozatos formáit tudja kimutatni, több esetben megalapozott vitát folytatva hajdani mesterével, Kovács Sándor Ivánnal. Kifogásolom viszont ennek a fejezetnek a láthatóan csattanóra formált zárlatát. A gondolatsort a következő most szó szerint idézett mondat vezeti fel: „Balassit (Ri- mayt) úgy hagyja el Zrínyi, hogy még a szerelem poklából felfelé vezető útra is belőle rugasz-

kodik el.” (399.) Ezután a *vérrel írás*-motívum fontosságát mutatja ki Rimaynál a csúcsponton a Balassi-epicédium ideológiai tartóelemével, Cliónak a hősi halált halt Balassi fivérekéről írott sorraival, akik „Krisztusnak sebvéréért seb s vérrel áldoztak”. Elképesztő eruditus részlet következik ezután, amely a vérmotívumot a következő alfejezet elején a peroráció és az ismert epigramma antik és korai előzményeinek, majd utóéletének lenyűgöző szemléjével kapcsolja össze. A legnagyobb elismerés ellenére sem tudom azonban elhallgatni, hogy Balassi költészetének beépítését ebbe a történetbe nem tartom eléggé megalapozottnak. A két költőt előszeretettel összerántó értekező szerint ugyanis a vérrel írt név ősképe nem is az istenes, hanem a szerelmi költő Balassitól ered, s idézi a szerzőnek a darvakhoz szóló inventio poeticáját:

De ne siess, kérlek, tőled hadd izenjek
neki rövid beszéddel,
Vagy ha az nem lehet, csak írjam nevedet
mellyedre fel véremmel,
Kin megesmérhesse, hogy csak őérette
tűnök mindent jó kedvvel.

„A kevés excessus hyperbola egyike ez a nagy ciklusban. S ezt már Zrínyi sem parodizálta el.” – írja Bene (400), s paródiát én sem érzékelek. A hyperbola azonban itt nem jut el a beszélő áldozatot jelentő haláláig, szó sincs tehát arról, hogy Zrínyinél a hagyomány „Balassi szenvedésének vérrel írott üzenetétől ível a mártíriumáig, a Krisztusnak áldozott seb s vérig, ahogyan a költő a Rimay-féle epicédiumban megjelenik.” (408.) A Balassi vers utolsó sora, s a vers folytatása ugyanis még akkor sem engedi meg, hogy *halált* jelentő véráldozatra gondoljunk, ha tudjuk, hogy a „jókedv” ilyen zárlatokban többnyire nem szó szerint értelmezendő, hanem inkább az inventio poeticát megfoganni engedő ihletet, állapotot jelenti. Úgy vélem tehát, helyesebb, ha a kérdéses motívumot a felsorolt antikokkal (Seneca, Plutarkhosz) s az őket aktualizáló újabbakkal (Marino, Andrea Vittorelli) hozzuk kapcsolatba.

Mindezt azért tettem szóvá, mert Balassi és Rimay ilyen összecsúsztatása megterheli az *Érdem és kegyelem (Feszületre)*-fejezet egészét, amelyet szorosabban vett magyar eszme- és poétikatörténeti szempontból az egyik legfontosabbnak tarthatjuk. Szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a fő mondanó tekintetében sikeres gondolatmenetről beszélek, amely minden kétséget kizáróvá teszi, hogy Bene nem csupán az itáliai eszme- és poétikatörténeti törekvések világában mozog nagyon otthonosan, hanem a korai újkor egyik legfontosabb, s a reformáció genezisében is meghatározó teológiai polémiáiban is. Az európai összefüggések világos felvázolása során értő elemzést olvashatunk a jezsuiták és a domonkosok között zajló kegyelemtani vitákról, amelyek valójában a protestánsok üdvtani üzenetét is mérlegre tették. Bene sok adattal bizonyítja, hogy Zrínyi ebben a világban is tájékozott volt, csodálkoztam viszont azon, hogy nem kapott semmiféle méltatást Sebastian Castellio, akinek Zrínyi könyvtárában meglévő bibliakiadásában a vallási toleranciát megalapozó 16. századi szövegek az egyik legfontosabbikát, a VI. Edward királyhoz intézett ajánlást is olvashatjuk. (Magát a bibliakiadást ugyan megemlíti, de a nyomtatott változat névmutatójában már nem szerepel a nagy bázeli humanista neve sem. Ő egyébként fájdalmasan hiányzik akkor is, amikor a monográfia *Epilógusa* Kazinczy és Zrínyi vallási toleranciájának a forrásokat is számba vevő rokonítására vállalkozik.) Természetesen a

magyarországi recepció Pázmányig visszanyúló vizsgálata sem marad el, s a Zrínyi szempontjából fontos előzmények számbavételéig jutunk el, amikor a Pázmány és Magyar István közötti polémia új értelmezésére vállalkozik, s kimondja, hogy ebben a kérdésben valójában nagyon közel áll egymáshoz a protestáns és a katolikus szerző álláspontja.

Ezt követően a Zrínyi közvetlen közelében született megnyilatkozásokat összegzi oly módon, hogy a nagy vitában főhőse azokkal tart, akik úgy látják, hogy az értelemnek szinte semmilyen szerepe sincs az ember üdvözülésében, ebben az isteni kegyelem a meghatározó. A közismert jelmondat jelentése tehát valójában „segítő kegyelem, semmi más”. Határozott álláspont ez a régóta zajló vitában, súlyos argumentumok sorakoznak fel mellette, s ugyanakkor megfelelően árnyalt az összegzés is. „A katolikus elképzeléseken belül tudatosan azt az álláspontot preferálta, amely közelebb állt a lutheránusok kegyelemfelfogásához, ugyanakkor nem vágta el teljesen az utat a *liberum arbitrium* autonóm, jezsuita értelmezése felé sem.” (561.)

Irodalomtörténetivé persze akkor válik a vizsgálat, amikor sor kerül a két meghatározó jelentőségű szöveg, a *Feszületre* és az eposz második énekében szereplő ima elemzésére. Bene természetesen most is filológiai megalapozottságra törekszik, valószínűsíti Balassi–Rimay istenes verseinek katolikus és protestáns szerkesztésű ún. rendezetlen kiadásának használatát, sőt egy hosszú jegyzetben még azt is, hogy Zrínyinek szerepe lehetett a rendezett váradi kiadás létrejöttében. Ebből bontakozik ki egy sokrétű hagyomány, amely úgy képes aktivizálódni, hogy a kötet egészébe belesimulva ne legyen a hitbéli közeledés akadály. Mindez a megformálás poétikai mozzanatainak érzékeny kifejtésével történik meg, amelyek közül az egyik legfontosabb a vers beszélőinek tisztázása, s a *Feszületre* kiiktatása az önmegszólító költemények sorozatából. A módszer hasonló a hírnév morálfilozófiai hátterének nyomon követésére felszólító *Peroratio* esetében.

Az alapüzenet elfogadása és sok részlet igenlése mellett sem tudok ugyanakkor szó nélkül elmenni a Balassi- és Rimay-hagyomány kezelésének megoldatlansága mellett. Az alapprobléma számomra az, hogy Bene Sándor szinte bizonyosnak tartja: az 51. zsoltár (*Végtelen irgalmú*) parafrázisának valódi szerzője nem a halálos sebének lázával küzdő Balassi Bálint, hanem a teljes fikciós helyzetet kidolgozó Rimay János volt. Egy hosszabb tanulmányban részletesebben kitértem ennek az először Szilasi László által sugalmazott, s később többeket magával ragadó elképzelésnek a cáfolatára,¹ most természetesen csak érveim lényegét idézem fel. A Béza-parafrázis szembeállításával megpróbáltam igazolni, hogy a Balassi-vers egyáltalán nem sugallja azt a Rimay által hozzárendelt értelmezést, hogy szerzője halálos sebének lázával küzdve írta meg. Másfelől lehet, hogy Balassi nem foglalkozik olyan kimerítően az érdem és kegyelem viszonyával, mint Rimay, de Bene Sándor maga is idézi azokat a szövegeket, amelyek úgy szólnak a kegyelem kulcsfontosságú szerepéről, hogy az minden nehézség nélkül összeegyeztethető a *Végtelen irgalmú* szövegével. Tanulmányom legfontosabb mondandója, hogy Balassi minden zsoltárparafrázisában programosan kerül a doktrinális összefüggéseknek az eklézsia szempontjaira figyelő kifejtését, s mivel az ezeket kikerülő egyéni megoldásokat alkalmazva dolgozza át Béza parafrázisát az 51. zsoltár teológiai szempontból kulcsfontosságú részleteiben is, nincs okunk

1 BALÁZS Mihály, „Észrevételek Balassi Bálint zsoltárparafrázisainak forrásairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 5. sz. (2022): 563–608.

elvitani tőle ezt a költeményt. Távol áll tehát attól a beszédmódtól, amely sorozatosan jelen van Rimay szövegeiben.

E megjegyzések után már fölösleges is talán hangsúlyoznom: számomra nagyobb esztétikai örömet jelentenek Balassi kegyelmi kérdésekben esetleg lyukakat, üres helyeket hagyó versszövegei, mint Rimay doktriner, didaktikus okoskodásai, s több mozzanat mellett ezt a különbséget perdöntőnek tartom a szerzőség kérdésében is. Az az igazság, hogy a Bene Sándor által leírtak inkább megerősítettek elképzeléseimben, mintsem megingattak. Az aposztrófé és proszopopeia Rimaynál megfigyelhető viszonyáról értekezve ő ugyanis azt mondja, hogy Rimaynál ezek között a külső értelmező szövegek teremtik meg az átjárást, majd így összegez: „Az egyetlen kivétel éppen a Balassi szájába adott 51. zsoltár, amely az epicédiumba illesztve verses narráció részeként proszopopeiává alakul.” (590.) Nos, erre az egyetlen kivételre mondom, hogy nem Rimay Jánosé, hanem a mesteréé.

Mindez persze nem változtat azon, hogy valamiképpen mindkét költő ott van az eposz főhősét hajnalban imádkoztató és a múzsáját Krisztushoz beszélgető Zrínyi szövegeiben, s Bene fentebb már méltatott meggyőző leleménye, hogy Tassót és Angelo Grillót is hozzájuk társítja, akik segítségével nem csupán a szakralizálás történik meg, hanem a magyar költő komorabb és súlyosabb világmépében át is lényegülnek a „finom kúriai körökben otthonos médiamártírok” (595) toposzai.

Gondolom világossá vált, hogy a néhány kritikai vagy kiegészítő megjegyzés ellenére újszerűnek és meggyőzőnek tartom azt a képet, amelyet a fenti alapos elemzések Zrínyi költészetéről felrajzolnak. Van azonban két olyan pont, ahol a monográfia elsietetten és egyoldalúan, de legalábbis ellenvélemény kimondására késztetően fogalmaz.

Az egyik a régi magyar irodalom egészéről kialakított vízióra vonatkozik. Ebben Zrínyi tudatosságban és reflektáltságban a régi magyar irodalom mindenkit hajazó költőjeként jelenik meg, akinél a költészet nyelvi médiumának reflektálása, a poétikai tudatosság, vagyis az imitáció szabályrendszerének követése, elvetése, vagy hagyománytörő megújítása folyamatosan jelen van, míg Bene szerint másoknál ritkaságnak számít, és csak nyomokban észlelhető. Megállapít egy másik törvényszerűséget is, vagyis szerinte valamiféle minőségi változás korábban is akkor következett be, amikor a korábban élt írók, költők külföldi szerzők által ösztönözve már meghaladták a tradícióba való szinte naiv, de mindenesetre reflektálatlan vagy ösztönös beleállás korábbi gyakorlatát, képessé tették magukat új szempontú reflexiókra, sőt alkalmasint az örökölt műfajok átalakítására is. Ezeknek azonban meg kell elégedniük azzal, hogy előkészítők lehetnek. Fontosságukat nevek és művek felsorolásával is illusztrálja, s a koncepció alapos mérlegelése megkövetelné, hogy ezeket itt is sorra vegyük, az meg különösen termékeny lenne, ha azt is vizsgálhatnánk, hogy a külföldi minták mikor és mennyiben tudtak nyelvükben és szemléletükben erős szövegek ösztönzői lenni. Erre azonban egy recenzióban nincs lehetőség.

Mint ahogy arra sincs, hogy itt részletesebben kifejtsék egy másik koncepciót, amely az újat-hozást nem föltétlenül köti külföldi ösztönzésekhez. Csak jelzem tehát, hogy szerintem valamivel egyetemesebb az a törvényszerűség (s ezt az orosz formalisták hatásától nem mentesen kialakult elképzelést a Szegedy-Maszák Mihály irodalomtörténeteit felfrissíteni akaró vállalkozásban érvényesíteni is próbáltam), hogy a poétikai újítást hozó szövegek a legnagyobb valószínűséggel határhelyzetben alkotók tollán születtek meg. Olyanokén, akik felléptek még nem szilárdult merevvé az őket befolyásoló szabályrendszer vagy az annak letéteményeseként

működő intézmények meggyengülése miatt, vagy más okból, s egészen kivételes esetekben az- zal is találkozhatunk, hogy egy szerző a hivatalosság alatti világból érkezve irrelevánsnak te- kinti a retorikai és poétikai elvárásokat kötelezően érvényesíteni akaró intézményeket. Látszó- lag rokon ezzel Bene Sándornak az a mondata, hogy az amatőrök olykor nagyobb költők, mint a professzionisták, ám az én valóságos amatőrjeim, mondjuk a *Cantio de militibus pulchra* szerzője nem tudna úgy reflektálni, mint Zrínyi.

Mondandómat Balassi Bálint példáján próbálom életszerűbben bemutatni. Egy pillanatig sem vitás, hogy Bene nem téved, amikor arról beszél, hogy Balassi nem volt olyan naprakészen tájékozott a meghonosítandó külhoni irodalmi törekvések világában, mint Zrínyi. A nagy 17. századnak nem egy véletlenül idesoródott könyve volt, mint Balassinak a *poetae tres*, mondja Bene Sándor, ám mintha figyelmen kívül hagyná, hogy Kiss Farkas Gábor és a neolatin költé- szet tanulmányozói szerint ez a kötet a latin petrarkizmus egyik legfontosabb szövegtára volt. A zsolttárparfrázisaival foglalkozó tanulmányban² részletesen szóltam arról, milyen fontos ref- lexiók állnak Balassi istenes versei megformálásának hátterében. Itt tehát csak a legfontosab- bat említem meg: programosan kerüli el, hogy Bézához hasonlóan az eklézsia szempontjait ér- vényesítse szövegeiben. Az általam valamelyest ismert lengyelországi történetekkel példálózva azzal folytatnám, hogy magam is meggondolkodtatónak tartottam, hogy nem mutathatók ki kapcsolatai sem az erdélyi, sem a magyarországi, sem a lengyelországi „páduások” világával, s nem készítette imitációra a latint az anyanyelvűvel váltogató tudósabb humanista irodalom. Másfelől azonban a reflexiókról szólva azt mégsem kicsinyelhetjük le, hogy a *Szép magyar komé- dia* prólógusa mégiscsak olyan irodalmi programot vázol fel, amely túlmutat versei integritásá- nak védelmezésén, és a hazai irodalmi törekvések teljességét áttekintve beszél.

Raadásul a régi magyar irodalom filológiai újdonságokat produkálni képes terepén még mindig születnek újabb és újabb megfontolások lezártnak látszó ügyekben is. „Zrínyi tudato- san lép túl a Balassi–Rimay hagyomány fázisán a kéziratos másolatokban körvonalazódó szö- vegrészek majd az azokhoz – ömlesztve esetlegesen – csatlakozó szövegek modelljén” – írja Bene Sándor. (113.) Igen ám, de miközben Zrínyijén dolgozott, Horváth Iván újabb terjedelmes tanulmányt tett közzé Balassi maga kezével írott könyvéről, amelynek számomra is felfogható alapüzenete az, hogy nincs ősmásoló, vagyis a maga kezével írott könyv: „Balassi része abban az alakban, ahogy az 1610 körüli előzményt Klaniczay nyomán rekonstruálni szokták, lényegé- ben úgy jó, ahogy van.”³ Horváth Iván szerint tehát ránk maradt az életmű egy könyvben rögzít- tett teljessége, amely valójában egy kimunkált töredék, amely egyszerre képes megjeleníteni a megszerkesztettség igényét és annak kudarcát. Kell ennél a modern világot erősebben megidéz- ő eljárás? Másfelől nagyon heves polémiaik ellenére hasonló megállapításra jutott Kőszeghy Pé- ter is, hiszen szerinte nem zárható ki, hogy „egy magas fokú individualitás és a legszemélyesebb belsőségesség jegyében nem is akarta megjelentetni szerelmi költészetét”.⁴

A másik észrevételem Zrínyit a régi magyar irodalom további alkotóitól elválasztó nagy cezúrára vonatkozik. Bene szerint ez abban ragadható meg, hogy észlelője és reflektálója volt

2 BALÁZS Mihály, „Észrevételek Balassi Bálint zsolttárparafrázisainak forrásairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 563–608. DOI: 10.56232/itk.2022.5.01

3 HORVÁTH Iván, „Balassi verseinek fragmentumi”, *Credo: Evangélikus folyóirat* 24, 3–4. sz. (2018): 18–39, 27.

4 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint, 1554–1594* (Pozsony: Kalligram, 2009), 229–231.

azoknak a hatalmas változásoknak, melyek Európa fejlettebb régiói s elsősorban Itália kultúrájában zajlottak le. Több nekifutásban hatalmas olvasottságról tanúskodó, kifogyhatatlan bőséggel sorolja fel azokat a 17. század elejétől folyamatosan gyarapodó új matematikai, fizikai, csillagászati felfedezéseket, amelyek szerint a jelenünkig kiható érzelmtörténeti, médiatörténeti, vallástörténeti és civilizációtörténeti változásokat indukáltak, s amelyek a nagy stílustörténeti korszakok közül kivételesen fontosá teszik a barokkot. Az embernek néha kedve támadna megjegyezni, hogy talán vannak a bemutatott jelenségek közül 16. századiak is, hogy például Girolamo Vida a hírnév kezelésének legmodernebb technikáját Jézusnál és tanítványainál megjelentető *Christias* eposza jóval korábbi (1532), de nem szeretnék ilyeneket elősorolni, hiszen ő persze ezzel tisztában van, de nyilvánvalóan a kiteljesedés intenzitásának minél szuggesztívebb megjelenítésére koncentrálna.

Hiányolom viszont azt, hogy a lenyűgözően soknyelvű szakirodalmat hasznosító erudíciós elkötelezettség ellenére a felrajzolt kép egyáltalán nem veszi figyelembe a kora újkori társadalmak horizontálisan és vertikálisan is erős tagoltságát. Bene nagy erénye ugyan a jelenségek bonyolultságának leírása, de nem konkretizálódik, hogy melyik közegben is történik meg ez a folyamat. Kimondatlanul is valamiképpen az értelmiségi feladatokat ellátó közegekről van persze szó, de talán lehetnének a láttelelet egyes mozzanatai konkrétan közegekhez köthetők is. Hogy érthetőbben fogalmazzak: ugyanerre a periódusra történészek, vallástörténészek nem jelentéktelen csoportjai alkalmazhatónak vélik a *konfesszionalizáció* fogalmát. Sokan tehát úgy vélik, hogy az egymással jól körülhatárolt, s rigorózan megkövetelt dogmatikai pozícióból építkező egyházak, illetőleg azok teológiai rendszereket kidolgozó vezetői és tanításai a hívek között széthintő lelkészi vezényelték ezekben az évszázadokban az emberek többségének életvitelét a bölcsőtől a koporsóig, s természetesen az ő szemléletükben szó sincs az örökölt világtörvény olyan megingásáról, vagy pláne programos megingatásáról, amelyet Bene kimutat radikálisainál. Ezek a döntően felekezeti intézmények az időnkénti véres összecsapások ellenére a hagyományos világtörvény erős bástyái voltak, egész Európában nagyon hatásosan formálták a közvélekedést. Olvasmányaim alapján nagyon tagoltnak gondolom ezt a közvéleményt, részét képezték azok a bizonyos, a vallást csak eszköznek tekintő politikaformálók is. Tudhatjuk, hogy a műveltek között is voltak olyanok, akik nem tekintették feladatuknak azt, hogy rákérdőznek örökölt felekezetük hitigazságaira, s persze olyanok is, akik a felekezeti vitákon való túllépésben keresték a megoldást, amely a monográfia befejező oldalai szerint összeköti Bacont, Zrínyit és Kazinczyt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ennek a tradíciónak folyamatos jelenlétét az európai kultúrában a magas állást betöltő politikaformálókön kívül azok az inkább üldözött, mint megtört kis vallási közösségek [spiritualisták, remonstránsok, kollegiánsok stb.] biztosították, amelyek kontinuos jelenléte ismert módon leginkább Hollandiában mutatható ki. A művelt eliten kívüli világban a felekezeti dogmatikák tehát megőrizték dominanciájukat.) Értekezésének vitája során Bene kifejtette, hogy szerintem egy rendszer valamely elemének megbontása az egészre kihatással van, tehát szerintem a vallással manipuláló elit fogásaival ennek címzettjei, vagy elszenvetői is tisztában voltak. Szerintem ez nagyon valószínűtlen. Summa summarum: nem merném azt állítani, hogy „a *Szigeti veszedelem* írója ellentétben áll saját korával (kiemelés tőlem – BM), amikor vitatkozik a vallást *instrumentum regni*nek tekintő, a lapos hatalmi logika fölényét a hitigazsággal szemben evidenciaként kezelő, művelt 17. századi közvéleménnyel.” (181.) Hasonlóképpen szerintem nem csupán a fundamentalista vallási ideálok letétemé-

nyesei között tudott hatni az oszmánellenes teológiai érvrendszer sem, hanem ennek legalább egy mentalitást formáló minimuma sokáig nagyon széles körben volt jelen. Úgy vélem tehát ezt is célszerű figyelembe venni, amikor azt vizsgáljuk, hogy a 17. századi irodalmi és eszmetörténeti modernség belső kritikusaként definiált Zrínyi a mártírium vállalásáig is elvezető magatartási mintát kínált fel kortársai számára.

Befejezésül szólni kellene arról a fogalomról, amely talán a leggyakrabban szerepel Bene Sándor monográfiájában. Már a bevezetésben szembesülünk azzal a tételmondattal, hogy „Zrínyi Miklós az első modern magyar költő”, s nyilvánvalóan nagyon is meggondolt keretézéssel egy egyszerre patetikus és önironikus Kemény István-idézetet követően ez zárja a monográfiát is: „Ha belátjuk, hogy Magyarországon a modernitás (legalább) kétszer kezdődött el, akkor ebben az értelemben valóban elmondható, Zrínyi Miklós az első modern magyar költő.” (25.) Az idáig eljutó recenzius ugyan már hozzászokhatott ahhoz, hogy a könyv szerzője számára a legnagyobb örömet az jelenti, ha újabb és újabb szempontok bevonásával kibillentheti olvasóját a már majdnem megszokottból, ám most egy újabb meglepetés éri. Ha elfogadta, hogy a 17. század első felében olyan jelenségek figyelhetők meg az európai irodalmakban, s Zrínyinek köszönhetően a magyarban is, amelyek a 19. század eleji, tulajdonképpeni magyar modernitásnak az előzményei, akkor itt a zárójelbe tett *legalább*-ból arról értesül, hogy csak a jóisten tudja, hány-szor kezdődött ez el. Mindez próbára teszi a fogalom teherbíró képességét, amit csak fokoz az, hogy *modernitásról, modernitáskurzusról, irodalmi modernségről, modern költői felelősségről* időnként tágabb dimenziókat felvillantóan értekezik, hiszen ő a modernitás végéről szemléli a fejleményeket, ami aztán olyan kifejezésekben is lecsapódik, mint a *korai pre-posztmodern tolerancia*. E szöveg korábbi változatában a disszertáció opponenseként a terminus túlterheltségét illető további aggodalmakat is megfogalmaztam. Bene válaszából és egyéb forrásokból ugyanakkor arról értesültem, hogy a fogalomhasználat finomítására is sor kerül a készülő irodalomtörténet munkálatai során. Így hát nincs más dolgom, mint figyelmesen várni az eredményt.

Bene Sándor monográfiáját viszont bizonyosan többször kézbe veszem, hiszen mint az eddigiekből is kiderülhetett, megkerülhetetlenül fontos, magas színvonalú műnek tartom. A kiadót és a szerkesztőt is elismerés illeti a tartalomhoz méltó színvonalas munkáért. Sajtóhibát szinte nem is találtam. A kötet használatát persze megkönnyítené, ha a jegyzetek a lap alján lennének, de a visszakeresésben segít a vonatkozó főszövegre utaló élőfej a jegyzetek oldalain. A kötet végéről nem maradt el sem a források és irodalom listája, sem a névmutató.